

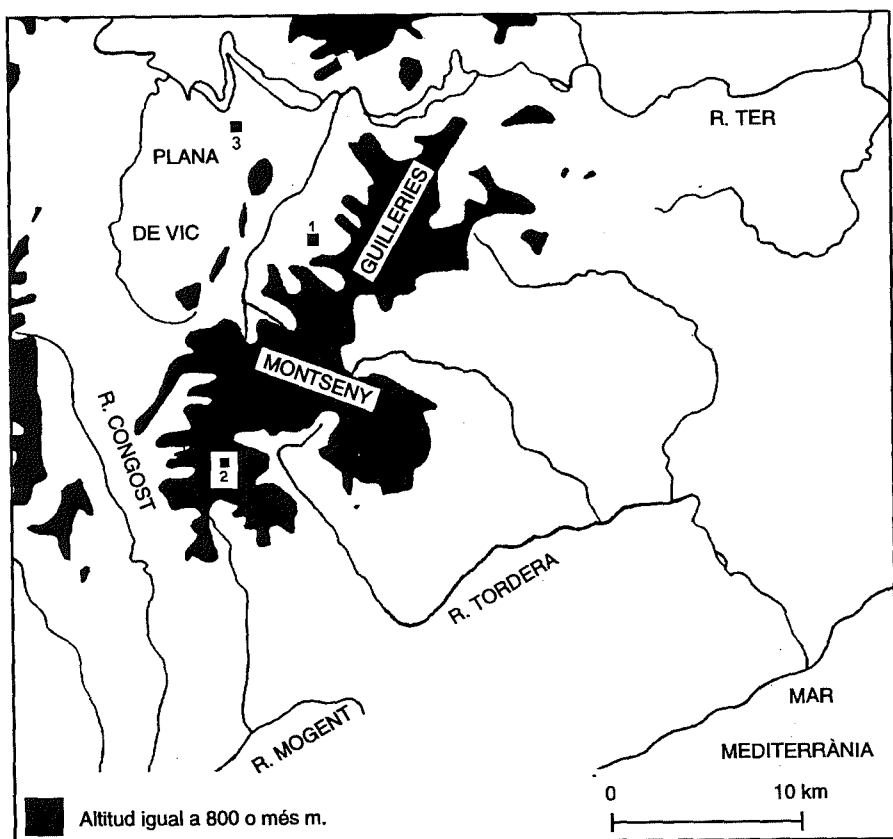
LES INSCULTURES DE LA
PEDRA DEL GILI
(VILALLEONS, OSONA)

XAVIER CLOP I GARCÍA
MIQUEL MOLIST I MUNTANYA
JORDI ARDÈVOL I LLOPIS

Dels diferents tipus d'evidències que ens revelen la presència d'ésser humans en un determinat lloc en el passat més o menys llunyà, aquelles que estan relacionades amb manifestacions "artístiques" o "simbòliques" en constitueixen un tipus específic que ha cridat poderosament l'atenció d'investigadors i afeccionats ja des dels primers moments de desenvolupament de l'Arqueologia com a ciència. Aquestes manifestacions "artístiques" o "simbòliques" poden ser de diversos tipus, diferenciant-se bàsicament pel suport sobre el qual s'han realitzat (art mòbil, art parietal,...), per les tècniques emprades (fresc, gravat,...) i pel tipus de representació que s'hi ha fet (naturalista, esquemàtica,...).

El coneixement que tenim a Catalunya de cada un d'aquest tipus de representacions, quantitativament i qualitativa, és molt diferent. Així, les manifestacions d'art rupestre a l'aire lliure, i en particular de les roques amb inscultures, poden considerar-se com una de les formes de manifestació "artística" o "simbòlica" menys estudiada fins el moment a Catalunya. La manca de context arqueològic amb què solen presentar-se aquestes pedres gravades, fa que presentin dificultats d'interpretació particulars, el que ha col·laborat sens dubte al poc coneixement que d'elles tenim. Tot i que darrerament s'ha incrementat notablement el nombre de pedres amb inscultures conegudes a Catalunya, encara és força reduït en comparació amb les que es coneixen en altres zones de la Península Ibèrica o d'Europa. És per això que hem cregut convenient donar les dades i intentar contextualitzar una pedra amb inscultures que, tot i ser coneguda des de fa força anys, encara a hores d'ara no ha estat objecte d'una publicació científica que l'estudiï amb la deguda atenció: La Pedra del Gili o el Bolet, situada prop de Vilalleons (Osona), al peu del Montseny. En aquest estudi, a més a més, s'ha utilitzat un nou sistema de documentació gràfica que a partir de la utilització de

Mapa de situació de les pedres amb inscultures a la zona del Montseny: 1.- Pedra del Gili (Vilalleons); 2.- estela decorada de la Sitja del Llop (Pla de la Calma); 3.- conjunt rupestre de Savassona (Tavèrnoles).

sistemes de registre informàtics, permet realitzar amb una gran qualitat la reproducció i l'estudi dels motius representats.

1. SITUACIÓ I DESCRIPCIÓ DE LA PEDRA DEL GILI

La pedra del Gili o El Bolet¹ és un bloc de gres que es troba situat en un pla de la part superior del serrat que hi ha a l'oest de la carretera que enllaça els pobles de Sant Julià de Vilatorrada i Vilalleons. Es localitza a uns 10 minuts de la masia del Gili, al costat de la pista de terra que porta del Santuari de la Mare de Déu de Puig-l'Agulla a Sant Julià de

Vilatorta (fig. 1). Aquest bloc petri es troba a uns 690 m d'alçada sobre el nivell del mar i les seves coordenades són:

2°19'25" latitud est

41°54'00" latitud nord.

El sòl que envolta aquesta roca es presenta amb poc sediment, mostrant sovint la roca despullada. L'àrea està coberta per un bosc ben conservat, format bàsicament per pins, tot i que es constata la presència d'alguns roures i altres espècies vegetals pròpies de la zona.

De dimensions mitjanes (2'20 x 1'24 x 1'77 m), la roca està constituïda per dues parts: una base de forma gairebé circular (1'04 m de diàmetre) amb lleugera tendència cònica a la part superior, sobre la qual es disposa una llosa de forma plana de 2'20 x 0'45 x 1'177 m. És aquesta disposició la que li dona la forma de "bolet" (fig. 2), d'on ha pres una de les seves denominacions.

És en la part superior de la llosa on es troben diferents tipus de signes gravats, distribuïts de forma irregular, sense que aparentment formin composicions ni estiguin sobreposats els uns sobre els altres. Els signes representats són cassolletes, cruciformes, solcs i l'associació d'alguns d'aquests elements (fig. 4).

2. METODOLOGIA

Per a la realització d'aquest estudi s'han utilitzat unes tècniques de dibuix, relativament noves, basades en la informàtica i que ja han estat usades amb èxit en altres camps com la cartografia, la fotogrametria, etc.

El procediment consisteix en seguir 3 passos ben diferenciats: Obtenició de la imatge digital, tractament informàtic i reproducció de la mateixa.

2.1. *Obtenició de la imatge digital*

Per obtenir aquesta primera imatge digital poden seguir-se —actualment i parlant de sistemes que estan al nostre abast— quatre procediments: fotogràfica digital ION de Canon; cambra fotogràfica digital Fotoman de Logitech; cambra de vídeo normal connectada a una targeta de captura de vídeo; el nou sistema PhotoCD de Kodak.

Nosaltres hem treballat amb una cambra fotogràfica digital ION de Canon, que permet obtenir imatges a tot color d'una gran qualitat. És com una cambra de vídeo, però estàtica i és per això que se l'anomena *still video*. Amb aquest aparell, que funciona com una cambra de fotografia normal i corrent, es realitza la reproducció d'allò que s'està documentant (en el nostre cas els gravats de la Pedra d'en Gili), reproducció que es realitza sobre un suport magnètic de tipus *disquet* de format especial. El sistema ION de Canon té l'inconvenient de ser un sistema car, doncs necessita d'una targeta convertidora incorporada a l'ordinador que permeti tractar i reproduir adequadament les imatges enregistrades. Per al tractament de les imatges hem treballat amb un ordinador Macintosh LC.

2.2. Tractament de la imatge

La imatge obtinguda amb qualsevol dels sistemes mencionats ha de ser tractada per a millorar-la i adaptar-la a les necessitats de l'estudi. Amb un programa de retoc fotogràfic, com per exemple l'anomenat "Photoshop", caldrà:

- Retocar:** serà necessari ajustar els nivells de llum, contrast i color de les imatges per aconseguir la millor visualització possible en pantalla i en la sortida per impressora.

- Dimensionar:** ampliant o disminuint les imatges; cal adaptar les mides *relatives* de les imatges a les mides absolutes. Per això cal incloure sempre a la fotografia un objecte que serveixi de referència: metre, etc.

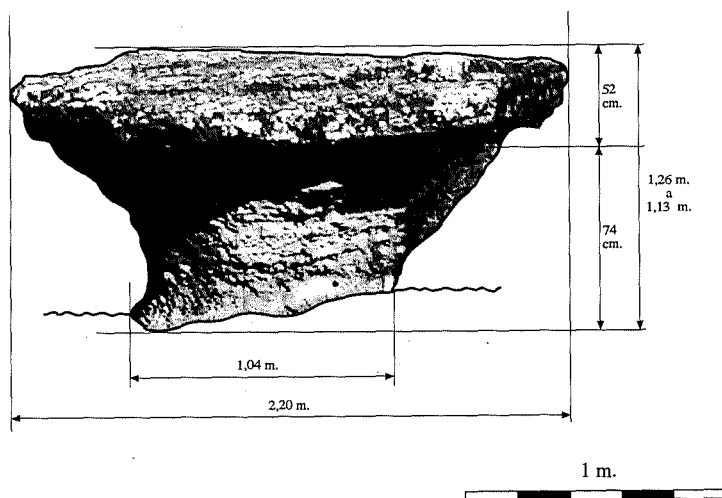
- Girar:** caldrà rotar les imatges per donar-les-hi verticalitat i/o fer coincidir diverses fotografies en una sola si l'objecte d'estudi és molt gran i no hi cap en una sola imatge, com pot donar-se en el cas de reproducció d'estructures com parets, dòlmens, etc.

2.3. Dibuix

Un cop dimensionades les imatges, ja les podem utilitzar com a plantilla per treballar amb un programa informàtic de dibuix i disseny. Nosaltres hem usat el "FreeHand", però pot utilitzar-se qualsevol altre. A qualsevol programa que utilitzem, només cal exigir-lo dues coses bàsiques:

La Pedra del gili o el Bolet (Vilalleons).

Mesures de la Pedra del Gili.

A. Que permeti treballar amb múltiples *capes*.

B. Que el seu format sigui *exportable*. Quan un programa quedi obsolet —amb els anys— sempre hem de poder aprofitar la feina feta.

Per fer el dibuix també tenim dos procediments possibles:

1. Amb la imatge en la pantalla de l'ordinador, resseguir amb el ratolí els contorns de la mateixa, traçant una línia fins a obtenir els perfils. És el que hem fet nosaltres.

2. Amb la imatge impresa i ajuntades les seves possibles diverses parts, es poden traçar els contorns de les mateixes amb l'ajuda d'una tauleta digitalitzadora o d'un llapis digital.

Alguns programes informàtics, com "Illustrator" i "Canvas", poden presentar algun avantatge addicional en permetre l'acotació automàtica dels objectes.

Hem descrit breument quines són i com es pot treballar amb algunes de les noves tècniques de dibuix a partir de tècniques informàtiques².

3. LES INSCULTURES DE LA PEDRA DEL GILI

La llosa que forma la part superior de la Pedra del Gili té una superfície de 3'89 m², i és aquí on trobem un conjunt de 34 símbols gravats o grups gràfics que representen creus, cassolletes, solcs i en certs casos l'associació d'aquests dos darrers elements. La gran majoria d'aquests gravats se situen en la meitat occidental de la llosa (fig. 5).

Els cruciformes estan formats per dos solcs excavats en la pedra que es tallen de forma transversal. En total tenim 15 representacions d'aquest tipus (44'11%), que corresponen a cruciformes de tipus simple (fig. 6: 2, 3, 4, 5, 6, 26, 27, 28, 30 i 31) o de tipus simple allargat³ (fig. 6: 14, 19, 23 i 29). Si comptem que les creus tenen la seva part superior orientada vers el centre de la llosa, observem que el braç horitzontal se situa en la pràctica totalitat dels casos en la meitat superior de la figura. Tan sols en un cas (núm. 4) trobem aquest braç horitzontal en la part inferior de la figura. Pel que fa a les dimensions dels braços, també en la pràctica totalitat de les figures representades, el braç vertical és més llarg que el braç horitzontal, amb una única excepció en què els dos braços tenen aproximadament les mateixes dimensions (núm. 7). La llargada del braç llarg varia entre 5 i 19 cms, mentre que el braç curt presenta una variació que oscil·la entre 5 i 11 cm.

Les insculptures de la Pedra del Gili. Imatge reconstruïda a partir de 5 fotografies digitals (sistema ION, de Canon).

Les cassoles són forats realitzats en la superfície de la pedra, de forma hemiesfèrica amb el fons més o menys còncau. A la Pedra del Gili trobem 5 cassoles (14'70%) (fig. 6: 1, 9, 12, 24 i 34), que correspondrien en tots els casos a cassoles de petit tamany, ja que tenen un tamany que en cap cas no depassa els 6 cm de diàmetre, amb una fondària que varia entre 2 i 5 cm.

Els sols aïllats són línies rectes o més o menys sinuoses gravades en la pedra. En tenim 4 (11'76%) (fig. 6: 8, 16, 22 i 33), dos del tipus rectilini allargat i dos del tipus rectilini curt.

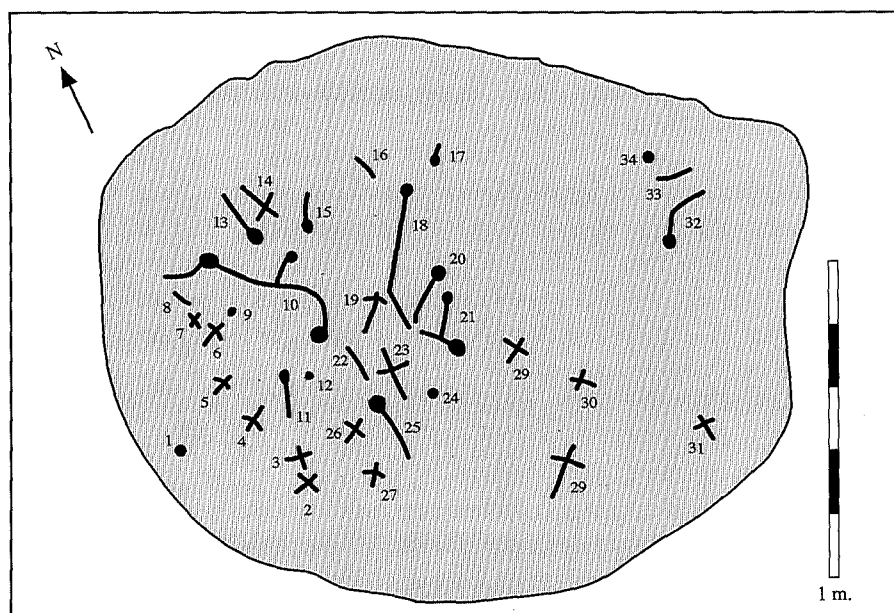
L'únic tipus d'associació d'elements que trobem en la Pedra del Gili és l'associació de cassoles i solcs, amb 10 exemples (29'41%). Podem trobar associats una cassola amb un solc (fig. 6: 11, 13, 15, 17, 18, 20, 25 i 32) o més d'una cassola amb més d'un solc (fig. 6: 10 i 21). D'aquestes darrers, trobem una associació relativament simple, amb un conjunt

format per una cassoleta i un solc que s'uneixen formant un angle recte amb un altre conjunt d'una cassoleta i un solc. L'altre cas (núm. 10), en canvi és més complex, ja que trobem quatre cassoletes associades a tres solcs, un dels quals és l'únic solc de traç curvilini de tots els representats en aquesta pedra. També cal assenyalar que en aquesta figura trobem dues cassoletes associades, l'únic exemple d'aquesta mena de representacions.

Aquests gravats han estat realitzats probablement amb les tècniques d'abrasió, abrasió i repicat o únicament repicat. Donada l'alterabilitat de la pedra sobre la qual estan gravades, les figures presenten graus diferents d'erosió, estant força alterades en alguns casos.

4. ALTRES PEDRES AMB INSCULTURES EN L'ÀREA DEL MONTSENY

La Pedra del Gili no és l'única manifestació d'inscultures que trobem en la zona del Montseny. Sense que mai s'hagi desenvolupat una investigació acurada en aquesta zona a la recerca de possibles manifestacions de gravats rupestres, coneixem almenys dues altres importants

Reproducció dels gravats de la Pedra del Gili.

manifestacions d'aquest tipus: l'estela decorada de la Sitja del Llop i el conjunt de representacions de Savassona.

Al bell mig del Montseny, en el Pla de la Calma, a 1.300 m d'alçada i en el lloc conegut com la Sitja del Llop, R. Vilardell i J. Castell (1976) van localitzar un bloc de gres de grans dimensions (1'85 x 1'30 x 0'40 m) que forma part d'una cabana de pastor i que representa diversos gravats visibles en una de les seves cares. Hi trobem cercles concèntrics de fins a 20/30 cm de diàmetre així com incisions en forma d'U de reduïdes dimensions. Aquests motius presenten una distribució irregular al llarg de tota la cara del bloc. Es desconeix si els costats presenten decoracions. La morfologia i la tipologia de les decoracions l'aproximen a les manifestacions d'art esquemàtic que es desenvolupen des de finals del III mil·lenni i durant la primera meitat del II mil·lenni aC Com a paral·lels a Catalunya es coneixen l'estela del poblat de Puig Castellar, l'estela de Passamant i l'estela del sepulcre megalític de Llanera (Solsonès).

Al nord-est de la Plana de Vic, en el municipi de Tavèrnoles, trobem el conjunt rupestre de Savassona, una de les estacions amb gravats més espectaculars de Catalunya, tant per la quantitat com per l'originalitat de les representacions que conté (Màs i Cornellà, M.; 1982 i 1984-1985). En el lloc conegut com el Pla de Sant Feliu, caracteritzat per l'aflorament de margues del Coll de Malla i per grans blocs de pedra despresos del proper turó de Sant Feliu, es troben 4 pedres que presenten un total de 598 figures gravades amb diferents motius i representacions: cassoletes (42'64%), cruciformes (14'04%), combinacions de diferents tipus d'elements (2%), antropomorfs (0'33%), ferradures, cercles, traços rectilinis, figures en "phi", solcs, inscripcions recents,... Pel que fa a la possible cronologia d'aquestes representacions, la recerca arqueològica i històrica desenvolupada en aquest sector (Buxó, D., i altres; 1982) ens testimonia una àmplia seqüència cronològica: IV mil·lenni aC (Neolític antic cardial); darreries del III mil·lenni aC i durant tot el II mil·lenni aC (Neolític final i primers grups amb metal·lúrgia); segles VII-VI aC (1 a. Edat del Ferro); ocupació ibèrica; ocupació medieval (segles X-XI dC) amb la construcció de l'ermita pre-romànica de Sant Feliu Africà. Els estudis arqueològics, però, no han permès situar amb precisió la cronologia de les inscultures donada la seva manca de context arqueològic. Els diferents tipus de representacions, però, porten a pensar en un ampli horitzó cultural i cronològic, possiblement relacionat en els seus inicis amb l'art esquemàtic, que es desenvoluparia com ja hem dit durant la segona meitat del III mil·lenni-primera i la primera meitat del II

mil·lenni aC (sense calibrar), mentre que en d'altres casos corresponen clarament a representacions medievals.

5. LA DISPERSIÓ DELS GRAVATS RUPESTRES

Les inscultures sobre pedres a l'aire lliure amb representacions que podem adscriure a l'anomenat art esquemàtic es poden trobar, en general, en zones on la investigació ha posat de manifest que també poden ser presents en altres tipus de restes arqueològiques, com per exemple megalits.

A Catalunya, a l'Empordà, les roques amb inscultures es poden comptar ara per desenes, amb algunes agrupacions importants a l'Albera, la serra de Rodes i el Cap de Creus. Els motius que hi trobem representats en aquestes zones són cruciformes, rectilinis, serpentiformes, antropomorfs, zoomorfs, reticulars, curviformes, cercles, cassoletes, etc. (Tarrús i Galter, J., i altres; 1988). A les Gavarres ja es coneixen roques i sepulcres megalítics amb inscultures des de fa molts anys, en bona part divulgades per Lluís Esteva. Es coneixen representacions de cassoletes amb o sense reguerons en relació a dòlmens, cistes amb túmul i menhirs, així com també en sepulcres en contextos granítics com el del Camp d'en Guitó. Però potser les més interessants són les representacions que es troben en roques aïllades, normalment properes a un sepulcre megalític o a un menhir, com és el cas de les roques del dolmen del Dr. Pericot, la dels Àngels o la roca del Llobinar. La seva distribució sembla cobrir perfectament tota l'àrea megalítica que comprén les Gavarres i el massís d'Ardenya. Per a aquestes representacions s'ha establert una cronologia que abastaria tot el III mil·lenni (sense calibrar) (Tarrús i Galter, J.; i altres, 1990).

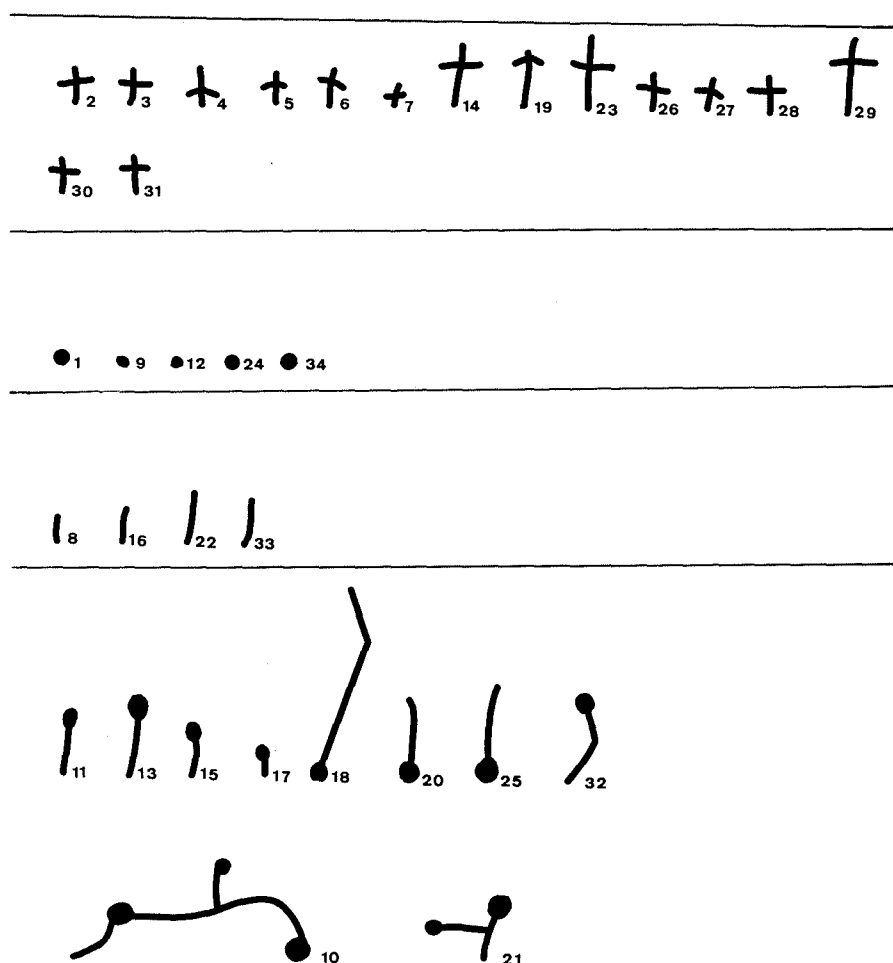
A la resta de la Península també trobem aquest tipus de representacions. Destaquen particularment els gravats sobre pedra del nord-oest de la Península Ibèrica, a la zona de Galícia, que es poden trobar tant a l'interior de monuments megalítics, en cistes que tenen una cronologia de l'edat del Bronze, com en roques situades a l'aire lliure. En aquestes podem trobar cassoletes, cercles (presentes amb diferents combinacions), espirals, figures animalístiques, antropomorfs, cruciformes, podomorfs, etc. Aquests gravats tenen una cronologia que, en general, aniria del Calcolític a l'edat del Ferro, no descartant-se que algunes d'aquestes representacions puguin ser posteriors. El mateix tipus de

representacions, i per a les que es dóna una cronologia similar a la comentada, les trobem en altres zones de la Península Ibèrica com Sòria, Extremadura, València, Alacant, Portugal,...

A la zona del Rosselló, J. Abelanet (1976) ha pogut estudiar un conjunt de roques amb gravats, com les d'Ampardines (Enveitg) i l'Oratoire (La Tour de Carol), amb presència de cassolletes, solcs, cruciformes i altres motius esquemàtics simples. Els mateixos motius els localitzà en tot un seguit de dòlmens de la zona, com per exemple en el dolmen de la Cova del Camp de la Marunya (Enveitg). Aquest autor relaciona aquestes manifestacions amb pràctiques funeràries pròpies dels constructors i usuaris dels dòlmens. Troballes similars es constaten a les zones de la Cerdanya, el Capcir o el Conflent. També podem trobar inscultures similars en altres zones de França, com la Bretanya, o en certes àrees d'Irlanda, Gran Bretanya, etc.

6. INTERPRETACIÓ I CRONOLOGIA

Les figures representades en la Pedra del Gili es podrien enquadrar, amb les reserves que especificarem més endavant, com a pertanyents a l'anomenat art rupestre esquemàtic, expressió que convencionalment fa referència a un cert tipus de pintures i de gravats prehistòrics que se situen cronològicament entre la darrera part del III mil·lenni aC i el segle VI aC (del final del Neolític a l'Edat del Ferro) (Ripoll Perelló, E.; 1983). L'art esquemàtic es pot definir com una representació convencional que busca subratllar uns trets mínims que permetin la identificació d'una figura determinada. En aquest sentit, el procés d'esquematització que sembla registrar-se en l'art parietal prehistòric es pot definir per la progressiva reducció dels detalls de les representacions. De fet, ja en determinades representacions d'art rupestre paleolític trobem figures humanes molt esquematitzades, que coexisteixen amb tot el conjunt d'excepcionals representacions d'estil realista que caracteritzen les representacions d'aquells moments. En èpoques més recents, la tendència a l'esquematització s'aprecia en la morfologia de bona part de les figures de l'anomenat Art Llevantí, per arribar a la seva màxima expressió a partir del II mil·lenni aC i perdurant fins a meitats del I mil·lenni aC. En general, podem considerar que l'anomenat art esquemàtic es caracteritza per la pèrdua del moviment i per ressaltar els motius simbòlic o abstractes.

Taula amb les inscultures de la Pedra del Gili.

La interpretació de les representacions vinculades a l'anomenat art esquemàtic es presenta com una qüestió complexa, tan pel que fa als seus possibles significats com pel que fa a la seva cronologia, sense que ambdues qüestions puguin deslligar-se sinó que, al contrari, podrien anar força relacionades. Cassoletes, canals i cruciformes els trobem com ja hem vist, en diferents llocs de Catalunya de la Península Ibèrica i d'Europa, en contextos que han suggerit la possibilitat de cronologies diverses i funcionalitats diferents. Hi ha diversos autors, com J. Abela-net, Ll. Esteva o J. Tarrús, que defensen la possibilitat que es tracti de

manifestacions molt vinculades a l'anomenat món megalític, fet que quedaria reforçat per l'aparició d'aquest tipus de representacions en monuments com dòlmens o en pedres que estan situades molt a prop d'aquests. La dificultat comença pel nostre desconeixement dels grups que podrien haver realitzat aquestes representacions i per tant del possible significat i la utilització de les mateixes en els seus sistemes de valors, sempre que es tractés de representacions realitzades durant la Prehistòria recent. En tot cas, es tractaria de representacions que es realitzarien a partir de la primera meitat del III mil·lenni aC i fins aproximadament el segle VI aC (Edat del Ferro).

Altres investigadors, però, qüestionen aquesta possibilitat, vinculant aquest tipus de representacions a manifestacions medievals, ja fos per cristianitzar antics llocs de culte, per marcar el límit entre parròquies o termes municipals o com manifestacions d'art "no oficial" (particularment en el cas dels antropomorfs). Un exemple d'aquestes possibles manifestacions medievals el tindríem de ben segur en algunes de les inscultures de Savassona (Casanovas i Romeu, A.; 1982).

Una tercera possibilitat que cal tenir en compte és la hipòtesi de manifestacions tècnicament similars i que podem trobar en els mateixos indrets però que podrien haver estat realitzades en moments històrics molt diferents. En aquest sentit no hem de descartar la possible adscripció d'alguns gravats a una cronologia prehistòrica i altres a una cronologia medieval. En aquest cas, el problema radica en arribar a apreciar amb tota certesa a quin moment pertany cada un dels diferents tipus de gravats coneguts.

Si en el terreny teòric es poden plantejar aquestes hipòtesis, perfectament factibles, les dificultats per contrastar una o altre en cada cas són molt grans. En tot cas, l'única via per tal de resoldre totes aquestes qüestions és, per un cantó, el desenvolupament de plantejaments teòrics que permetin dirigir les recerques en les direccions més adequades i, per un altre cantó, l'acurada documentació i estudi de les inscultures ja conegudes i la recerca i localització de noves representacions que permetin completar el que coneixem de la seva distribució i qualitat, formant un corpus suficientment important com per poder arribar a contrastar una o altres de les hipòtesis interpretatives i cronològiques plantejades, o qualsevol altre que pugui arribar a desenvolupar-se en el futur.

7. CONCLUSIÓ

El coneixement i l'estudi de les representacions "artístiques" o "simbòliques" dels grups que ocuparen les nostres terres durant la Prehistòria recent es presenta com un camp difícil però sens dubte de gran importància per tal de copsar la complexitat dels seus sistemes socio-ideològics. Malauradament, el grau de coneixement que tenim dels mateixos és encara molt escàs. És per això que resulta imprescindible la localització i l'estudi del major nombre possible de representacions que puguin relacionar-se amb aquest tipus de manifestacions, formant un "corpus" que ens permeti anar precisament el què, el com i el quan d'aquestes representacions com a passos previs imprescindibles per arribar a poder apropar-nos al per què.

El desenvolupament de la recerca arqueològica va permetent, poc a poc, anar-nos acostant a poder precisar qüestions com les esmentades. En aquest sentit, es posa de manifest que zones com el Montseny, tradicionalment negligides per la recerca arqueològica, van aportant indicis que reforcen l'interès de desenvolupar en aquestes àrees recerques més acurades que ens permetin arribar a determinar el paper que tingueren en diferents moments de la història, des dels més reculats. En aquest sentit, la troballa de diverses manifestacions d'art esquemàtic tant en el mateix massís del Montseny, com en zones properes, revaloritza la hipòtesi d'aquesta com una zona que jugà un determinat paper en el conjunt de les estratègies i les relacions socio-econòmiques dels grups que habitaren als seus voltants a partir del III mil·lenni aC, hipòtesi que es reforça si tenim en compte que els primers testimonis monumentals d'utilització del Montseny (dòlmens d'Aiguafreda, dolmen de Pedra Mirona, dolmen de la Serra,...) corresponen precisament a aquests moments. La transició i la consolidació dels primers grups amb metall ens posa de manifest un clar augment de l'ocupació de l'espai en les zones que envolten el massís del Montseny, paral·lel a un nou canvi en les característiques econòmiques d'aquests grups, que cal relacionar també amb les característiques socials dels mateixos. En efecte, sembla que a partir de la primera meitat del III mil·lenni s'imposa una economia de producció diversificada, amb un ampli conreu de diferents espècies vegetals i una intensificació de l'activitat ramadera. En aquest aspecte, el massís del Montseny podria jugar un paper molt important almenys en el context d'una estratègia d'intensificació de l'activitat ramadera a la

que s'ha donat el nom de "revolució dels productes secundaris" (Molist, M., Clop, X.; 1992).

Tot i la dificultat de contextualitzar cronològicament les roques amb inscultures, com la Pedra del Gili, no deixa de ser significativa la presència de diferents exemples en la zona del Montseny. En aquest sentit, el desenvolupament d'una recerca sistemàtica podria donar lloc a la troballa de nous exemples que facin evident la presència de l'ésser humà en diferents moments de la Prehistòria recent, el que permetria perfilar i ajustar el paper d'aquest massís al llarg del temps, paper que de ben segur va ser més important del que ara com ara suposem.

Bellaterra, Març de 1993.

BIBLIOGRAFIA

- ABELANET, J. (1976). *Les roches gravées de Capcir et de la Cerdagne-Roussillon a Cypsela*, 1. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà; pàgs. 79-82; Girona.
- BARRIS I DURAN, J. (1983). *Inscultures rupestres en el Alto Ampurdán a Revista de Arqueología*, 25; pàgs. 22-27.
- BUXO, D.; CRUELLES, W.; ESPADALER, M.; MOLIST, M. (1982). *Noves aportacions al jaciment de Savassona (Tavèrnoles) a Ausa*, X; pàgs. 95-112; Patronat d'Estudis Ausonencs; Vic.
- CASANOVAS I ROMEU, A. (1986). *Dos dòlmens amb gravats al Port de la Selva (Alt Empordà). Aportació a l'estudi dels gravats catalans a Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 1985; vol. II; pàgs. 137-144.
- CASANOVAS I ROMEU, A. (1982). *Savassona. Notes per al plantejament de la problemàtica dels gravats rupestres catalans a Quaderns d'Estudis Medievals*, vol. 1; n. 8; pàgs. 451-461.
- ESTEVA I CRUAÑAS, LL.; TARRÚS I GALTER, J. (1982). *Dolmen del Dr. Pericot (Fonteta) a Cypsela*, IV; Girona.
- MAS I CORNELLA, M. (1982). *Avanç a l'estudi dels gravats rupestres de Savassona a Ausa*, X; pàgs. 121-134; Patronat d'Estudis Ausonencs; Vic.
- MAS I CORNELLA, M. (1984-1985). *El conjunto rupestre de Savassona (Tavèrnoles, Barcelona) a Ars Praehistorica*, III/IV; pàgs. 181-199.
- MOLIST, M.; CLOP, X. (1992). *L'home i el medi a la prehistòria en el massís del Montseny a Aixa*, 5; pàgs. 7-27; Arbúcies.

- RIPOLL PERELLÓ, E. (1983). *Cronología y periodización del esquematismo prehistórico en la Península Ibérica a Zephyrus*, XXXVI; pàgs. 27-35; Salamanca.
- TARRÚS I GALTER, J.; et al II (1988). *Dòlmens i menhirs. 111 monuments megalítics de l'Alt Empordà i Vallespir oriental*, *Guies del Patrimoni Comarcal*, 3, Editorial ART-3; 1a. ed.; Figueres.
- TARRÚS I GALTER, J.; et al II (1990). *Dòlmens i menhirs. 40 monuments megalítics de les Gavarres i el Massís d'Ardenya (Baix Empordà, la Selva, el Gironès)*, *Guies del Patrimoni Comarcal*, 8, Editorial ART-3; 1a. ed.; Figueres.
- VILARDELL, R.; CASTELLS, J. (1976). *Hallazgo de una estela decorada en el Pla de la Calma a Pyrenae*, 12; pàgs. 181-188.

NOTES

1. Volíem manifestar el nostre agraïment a M. Cassany qui, el 1973, va tenir la gentilesa de mostrar aquesta pedra a un de nosaltres (M. Molist) per primera vegada.
2. Aquestes tècniques han estat descrites, explicades i aplicades a l'arqueologia per Michel Py, Alex Net i Joan B. López.
3. L'adscripció de les diferents escultures a un tipus o un altre, s'ha fet, en tots el casos, seguint la tipologia realitzada per M. Mas i Cornellà (1984-1985).